

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿՆԻՔՆԵՐՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ*

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՖԱՀՐԱԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ վավերագրական ժառանգություն, հայրապետ, Քրիստոս Ամենակալ, Սբ. Երրորդություն, խաչակնքում, կարմրադեղ, կնքամատանի:

Հայաստանյայց Առաքելական Սբ. Եկեղեցու հոգևոր և նվիրապետական գերագույն իշխանությունը կրող հայրապետների վավերագրական ժառանգության զգալի մասը, որն ամփոփված է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (ՄՄ) “Կաթողիկոսական դիվան” արխիվային ֆոնդում¹, հարուստ է կնիքների հաստատումներով², որոնք տարբեր ժամանակներում արժանանալով հայագետների³ հպանցիկ, բայց արժեքավոր դիտողություններին՝ այդուհանդերձ, չեն դիտարկվել որպես առանձին ուսումնասիրության նյութ՝ առավելապես համարվելով փաստաթղթերի վավերացման նշաններ: Մինչդեռ, ի թիվս վավերագրի հաստատման գործառույթի, դրանք ուշագրավ և կարևոր տե-

¹ ՄՄ-ի արխիվային փաստաթղթերի ամենահին ֆոնդը ներկայացնող “Կաթողիկոսական դիվանը” (այսուհետև՝ ԿԴ) ներառում է XV–XX դդ. Հայ եկեղեցու վերաբերյալ բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրեր, որոնք ամփոփված են 1–262 թղթապանակներում: Սույն հոդվածում անդրադարձել ենք այդ ժառանգության միայն մի փոքր մասի՝ XVII–XIX դդ. առանձին հայրապետների կնիքների արտատպություններին՝ ընդգրկված 1–20 թղթապանակներում:

² Ինչպես արձանագիր մյուս կրիչների, այնպես էլ կնքադրոշմների դեպքում ժամանակն իր ազդեցությունն է թողել՝ երբեմն խաթարելով դրանց պահպանվածությունը: Ուստի վնասված, վատ դաջված, ինչպես նաև ուղղագրական սահմանված կանոններից շեղումներով ներկայացված կնիքների արձանագրությունների վերծանման համար օգտագործել ենք հետևյալ պայմանական նշանները.

/- նշվում է տողի սկիզբը,

//- անկախ նիշերի քանակից, նշվում է արձանագրության վնասված մասը,

[]- նշվում են կազմողի վերականգնումները,

()- բացվում են հապավումները,

{}- լրացվում են ջնջված տառերը, որոնք հասկացվում են:

Կապգրություններն ու կցագրություններն ընդգծված են:

³ Ա. Ադամյան. Վրաց Հերակլ Բ. թագավորի և տպագրիչ Պողոս Հովհաննիսյանի պայմանագիրը. – “Բանբեր Մատենադարանի”, 1956, № 3, էջ 116, Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի տանն Կիլիկիոյ. Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչև մեր օրերը), Անթիլիսա, 1939, էջ 1373:

ղեկություններ են պարունակում եկեղեցական իրավունքի, կաթողիկոսների գործունեության ու իրավասության սահմանների ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Հնավանդության վավերացնող և սրբազնություն հաղորդող միջոցի կենսունակությամբ՝ կնիքը պահպանվեց նաև քրիստոնյա աշխարհում, առանձնապես Հայաստանյայց եկեղեցում՝ ստանալով բազմագործառությանին դրսևորումներ:

Սուրբգրային տեքստերում կնիքի մասին ուղղակի կամ այլաբանական հիշատակություններից բացի, խաչակնքման ծիսական արտահայտչամիջոցով, որով քրիստոնյան Սբ. Խաչի նշանն իր վրա պատկերելով՝ ապավինում է աստվածային գործությանն ու պահպանությանը, այն իր հաստատուն տեղն է գտել ինչպես հոգևոր բարեպաշտական արարողություններում, այնպես և Հայաստանյայց Առաքելական Սբ. Եկեղեցու յոթ խորհուրդների ծիսակարգում: Մասնավորապես, Հիսուս Քրիստոսի մկրտության և Սբ. Հոգով դրոշմվելու խորհրդին հետևող հայ քրիստոնյան, հավատքով ընդունելով աստվածային անտեսանելի այդ շնորհները, ջրով ու մյուռոնով իրագործվող տեսանելի արտաքին ծեսի միջոցով կնքվում է Սբ. Հոգին ընդունելու անկրկնելի խորհրդով:

Հետայսու՝ հայ հոգևորականը, ձգտելով մերձենալ Աստծուն, աստվածային երևույթներին, մինչև իսկ՝ իրերին, իր հոգու պահպանության և լուսավորության անջնջելի կնիքը փոխակերպելով իրեղեն միջոցի, վավերացնում է իր հեղինակությունն ու խոսքի հավաստիությունը՝ մի կողմից կնքամուտով վարագուրելով տեքստը, ապա՝ կարմրադեղով⁴ նրան հաղորդելով անքննելիության և վստահության երաշխիք: Այս նոր բնորոշման մեջ այն և՛ արտոնություն է, և՛ արգելք:

Չանտեսելով կնիքը փաստաթղթի ամբողջականության մեջ դիտարկելու կարևորությունը՝ այդուհանդերձ, այս նյութի շրջանակում առաջնային ենք համարում կնիքի՝ իբրև ինքնուրույն սկզբնաղբյուրի քննությունը, դիտարկելով այն իբրև իրավական հուշարձան՝ կարևորելով վավերագրի հաստատման գործառույթը, ապա որպես իշխանության խորհրդանիշ և, վերջապես, որպես հիշյալ ժամանակաշրջանի գեղարվեստական ստեղծագործության հուշարձան:

Մեզանում փաստաթղթին կնիք կցելու կամ այն դրոշմով հաստատելու ավանդույթը վաղեմի պատմություն ունի: Այդ մասին են վկայում 1961 թ. Դվին քաղաքի պեղումների արդյունքում հայտնաբերված մի քանի տասնյակ կավե կնքադրոշմները, որոնք ժամանակին կցված են եղել մագաղաթներին և թվագրվում են V–VII դդ.: Հայտնաբերված կնիքների մեջ եղել են այնպիսիները, որոնք բազմավաստակ գիտնական Կարո Ղաֆադարյանի “հատուկ” բնորոշմամբ դասվել են “կաթողիկոսականների” շարքին. “... մեծազանգված կնիքները միննույն ձևերն ունեն, հետևապես միայն մի մարդ է ունեցել խաչի նշանով այդ կնիքը, իսկ այդ մարդը կարող էր լինել կաթողիկոսը և ոչ այլ ոք”⁵:

⁴ Նույն՝ կարմրաներկ կամ կարմիր թանաք (տե՛ս Է. Աղայան. Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. I, Երևան, 1976, էջ 710):

⁵ Կ. Ղաֆադարյան. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները II, Երևան, 1982, էջ 132:

Չնայած եկեղեցական իրավունքի տարբեր հուշարձաններում կնիքի մասին եղած բազմաթիվ հիշատակություններին՝ կանոնական իրավունքի որևէ հեղինակի մոտ չենք հանդիպել ո՛չ կնքադրման իրավունքի և ո՛չ վավերական կնիքի մասին հստակ ձևակերպումների: Բայց և այնպես, VII–VIII դդ. Հայ եկեղեցու պատմությանը, ծեսերի ու դավանանքի ուսումնասիրությանը նվիրված «Գիրք Թղթոց» կրոնադավանական ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերից մեկում հիշատակվում է վավերական կնքամատանու մասին. «Եւ վաւերական մատանի՝ Մանասէ Բասենոյ եպիսկոպոս, եւ Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոս, եւ Գիգ Դաշտկարանի, եւ Մարգիս Զաւրականեան, եւ Վարդապետ Քչկան [որդի] ի վերայ եղին»⁶:

Բացի այդ, ինչպես Արևմուտքում⁷, այնպես էլ մեզանում եկեղեցական իրավունքի ազդեցությամբ՝ հաստատվում է կնիքի իրավական կարգավիճակը՝ որպես փաստաթղթի վավերականության ցուցի, որն աստիճանաբար փոխարինելու էր վկաների ցուցմունքին և ինքնագիր ստորագրությանը, որոնք իբրև հաստատման միջոցներ գոյություն ունեին դեռևս անտիկ ժամանակներից:

Վաղեմի սովորության համաձայն, կնիքը դրոշմում էին ստորագրությունից հետո, թղթի դատարկ երեսի վրա, թեպետ փաստաթղթի բնույթով պայմանավորված՝ այս սկզբունքը փոփոխվում էր: Այսպես, հայ եկեղեցական իրավագիտության տեսակետից հայրապետական կոնդակները, որոնք իրավական ուժ ունեցող փաստաթղթեր էին, սովորաբար վավերացվում էին ոչ թե ստորագրությամբ, այլ ճակատային մասում հաստատվող բոլորակ, ճաճանչավոր կնիքով:

Այս առումով ուշագրավ է 1243 թ. Մսում հրավիրված եկեղեցական կանոնադիր ժողովում ընդունված քսանհինգ կանոններից մեկը, որով սահմանվում էր ժողովների կանոնները համարվելու են օրինական, եթե դրանք հրապարակվեն կաթողիկոսի կանոնական կոնդակով⁸: Հետևապես, կոնդակի մաս կազմող և նրա վավերականությունը փաստող կնիքը դիտվում է իբրև վավերագրի իսկականությունը հաստատող իրավական գործիք:

⁶ Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994, ԾԲ, էջ 242:

⁷ 1054 թ. Մեծ Մխիգմայից հետո Հռոմի պապը քրիստոնյա Արևմուտքում ձեռք է բերում լիիրավ օրենսդրի և միապետի կարգավիճակ ինչպես կրոնաեկեղեցական, այնպես էլ աշխարհիկ գործերում՝ պապական բազմաբնույթ հրամանագրերի հաշվին ընդլայնելով արևմտյան եկեղեցու կանոնական օրենսգիրքը (տե՛ս В. А. Цыпин. Церковное право. Киев, 2012, с. 93): Հռոմեական կաթողիկե եկեղեցու իրավունքի մեկնաբանները փաստաթղթերի կազմման գործում առաջնորդվում էին պապական սկզբունքներով, որոնց համաձայն միայն նոտարի կողմից կազմված և վավերական կնիքով հաստատված փաստաթուղթը պետք էր համարել օրինական (տե՛ս Н. А. Соболева. Русские печати. М., 1991, с. 28):

⁸ Ն. Մեղիք - Թանգեան. Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա գիրք, Շուշի, 1903, էջ 450:

Անցնելով վկայությունների հաջորդ խմբին՝ նշենք, որ Միմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի (1763–1780) «Ջամբո» մեծարժեք աշխատության տարբեր էջերում ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված են հայոց հայրապետների թղթագրության առանձնահատկություններն ու դրանցում կնիքի առկայությամբ և հատուկ տեղով պայմանավորված՝ այլոց պատվի արժանացնելու դրսևորումները: Հիշյալ աշխատությունից, մասնավորապես, պարզ է դառնում, որ պարսից, օսմանցի տիրակալներին և նրանց ներկայացուցիչներին թուղթ գրելիս հայոց հայրապետը հետևում էր նրանց կանոններին, գրում օսմաներեն (տաճկերեն)՝ թղթի հետևում իր խոսքից հետո դրոշմելով կարմիր կնիք⁹:

Այլ էր կարգը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ինքնակալներին դիմելու դեպքում: Սովորաբար նրանց անունը գրվում էր բնագրի վերին մասում իբրև մեծարգության դրսևորում, որին հաջորդում էր «Ծառայ Յիսուս Քրիստոսի» արտահայտությունը, իսկ խոսքի վերջում՝ դրվում փոքրիկ կնիքը¹⁰:

Այս կարգն իր արտահայտությունն է գտել Հովսեփ Բ Արղության Երկայնաբազուկ կաթողիկոսի (ընտրված, բայց չօծված) 1800 թ. հունիսի 15-ին Ռուսաց կայսրին ուղղված գրության մեջ, որտեղ ոսկետառերով սկսվող «Ա(ստուա)ծապսակ Օգոստ(ոս)ափառ Կայսր և Ինքնակալ Ամենաողորմած Տէր» տողերից հետո կաթողիկոսը ներկայանում է «... Յ(իսուս)ի Ք(րիստոս)ի ծառայ Յովսէփ կաթողիկոս...», հայտնում իր հավատարմությունը Ռուսաց տերությանը, իսկ Գրիգոր եպիսկոպոսին, որպես իր փոխանորդի (ռուսահայերի առաջնորդ), հանձնում է կայսեր խնամքին¹¹: Գրության վերջում նշված է. «Ամենահպատակ աղօթարար Յովսէփ կաթողիկոս և պատրիարք ամենայն Հայոց՝ իշխան Երկայնաբազուկ Արղութեանց ...» և կնքված ութանկյուն, եռատող, կարմիր կնիքով. «Է/ՅՈՎՍԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ/ՌՄԽԹ (1800)» (տե՛ս նկ. 1):

Հունաց պատրիարքին և Հռոմի պապին գրելիս հայոց կաթողիկոսը նրանց դիմում էր «մեծապատիվ եղբայր» ձևով՝ պահպանելով կնքադրման նույն կարգը:

Վրաց և ասորի կաթողիկոսների դեպքում թուղթը բաժանվում էր երկու էջի. մեկում «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ» արտահայտությունից հետո գրվում էր հայոց հայրապետի անունը և դրվում կնիքը, մյուսում՝ նրա անվան դիմաց գրվում էր «Քեզ տեր ... (վրաց կաթողիկոսի անունը)»՝ այս կերպ ընդգծելով երկու կողմերի իրավահավասար իշխանությունը¹²:

⁹ Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի. Ջամբո (այսուհետև՝ Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի), Երևան, 2003, գլուխ Թ, էջ 85:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 87:

¹¹ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 10, վ. 68:

¹² Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 88:

Նկ. 1:

Մյուս՝ Աղվանից (Գանձասարի), Աղթամարի և Սսի (Կիլիկիո) կաթողիկոսներին գրելիս Էջմիածնի կաթողիկոսը կնիքը դնում էր թղթի ճակատային մասում, ապա խոսքը սկսում «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ» արտահայտությամբ, որին հաջորդում էր իր անունը, իսկ նրանց անվան միայն առաջին տառը կարմիրով գրելով՝ դրվում ներքևում¹³:

Հայոց առաջին եպիսկոպոսապետ Գրիգոր Լուսավորչից սկսած, ով իր հոգևոր գործունեությունը հաստատում էր խաչանիշ կնքամատանիով, հաջորդող հայրապետները հետևելով նրան, իբրև օրինակելի և ճշմարիտ հայրապետության մարմնավորողի, իրենց խոսքը ևս վավերացնում էին մատանու կնիքով¹⁴: Հետևապես, կաթողիկոսական մատանին նույնն էր թե կաթողիկոսի կնիքը¹⁵: Միջնադարյան հեղինակ Գրիգոր Տաթևացին նույնպես անդրադառնում է կնքամատանիների գործածությանը՝ հիշատակելով մեծ և փոքր «մատանեհար» եզրույթը¹⁶: «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» բառարանում «մատանեհար, մատանահար» տարբերակներով ներկայացված այս բառիմաստը ստուգաբանվում է իբրև «մատանի, որ հարկանե, դրոշմե զկնիք, կնիք մատանույ»¹⁷:

Տաթևացու մեկնությամբ՝ կնքողի զիրն ու պատկերն արտահայտող փոքր մատանեհարը մարդու ստեղծածն էր, իսկ մեծը, որ աներևույթ Հայր Աստծո պատկերն ու էությունն ուներ, ստեղծողն էր՝ նույն ինքը Հիսուս Քրիստոսը, ով մարմնով մատանեհար և կնիք դարձավ մարդկության համար: Եթե մոմը կամ այլ նյութ կարող էր կորցնել տպավորած

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Գրիգոր Լուսավորիչը Մբ. Հոնիփսիյանց կույսերի աճյունները երկաթազամ տապաններում ամփոփելուց հետո դրանք կնքում է քրիստոսանշան կնիքով՝ հաղորդելով անձեռնմխելիության գործառույթ. տե՛ս Ա. զ ա թ ա ն գ ե դ ո ս. Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 427:

¹⁵ Ստ. Մալխասյանց. Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ Ստ. Մալխասյանց), հ. II, Երևան, 1944, էջ 450:

¹⁶ Գրիգոր Տաթևացի. Գիրք Քարոզութեան որ կոչի Ձմեռան հատոր (այսուհետև՝ Գրիգոր Տաթևացի), Երուսաղեմ, 1998, գլուխ ԺԱ, էջ 67:

¹⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Վենետիկ, 1837, էջ 213:

պատկերը, մատնեհարն առմիշտ էր հաստատում այն: Այսպես, անփոփոխելի մարդացավ Տեր մեր Հիսուս Քրիստոս, որ եթե նույնիսկ մարդիկ ուրանան իրեն, ինքը հաստատուն կմնա: Ինչպես մեկն է մատնեհարը, իսկ մոմը կամ այլ նյութ, որ տպավորում է՝ բազում, այնպես մեկն է Քրիստոս Աստված մարդացյալ, իսկ քրիստոնյաները, ովքեր կնքված են նրա զորությամբ՝ բազում: Այլ են ոմանք, ասես քար, որ ամեննին չեն տպավորում կնիքն այս, այսինքն՝ խստասիրտ, որ չի ազդում խոսքը Քրիստոսի: Այլ են ոմանք, որպես մոմ տաքացած, որ կնքվում են մատնեհարով Մեծ ու հավերժաբար պահում այն իրենց սրտում՝ անսալով աստվածաշնչյան միտքը. “Դիր զիս իբրեւ զկնիք ի սրտի քում, եւ իբրեւ զմատանի ի վերայ բազկի քո ...”¹⁸:

Մատանին, հայ հոգևորականի համար զարդ լինելուց բացի, հոգևոր բարձր իշխանության և հեղինակության խորհրդանիշ էր: Ուստի պատահական չէ, որ հայ եկեղեցական կանոնագրքերում, մասնավորապես, կաթողիկոսի ընտրության և օծման արարողակարգում, այն հիշատակվում է իբրև կարևոր բաղկացուցիչ. “Ժողովին հրամանաւ արքայի արքեպիսկոպոսունք, եպիսկոպոսունք ..., իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ տայ զանուն միոյ ուրուք յեպիսկոպոսաց կամ՝ վարդապետաց ... և զանուանս գրով տան թագաւորին ընդ կնքով իւրեանց, և եթէ բազումք իցեն վիճակեալքն, հրամայէ թագաւորն, զի միաբանեսցին ի վերայ երկուց կամ երից և ապա թագաւորն, հանդերձ ժողովով իւրով, ընտրէ յերից ի նոցանէ զմին, զոր կամի և յաւուր օծութեան ինքնին թագաւորն ծունր կրկնեալ դնէ զմատանին ի ձեռս նորա՝ համբուրելով զաջ նորին: Միսիթ. կայթ.”¹⁹:

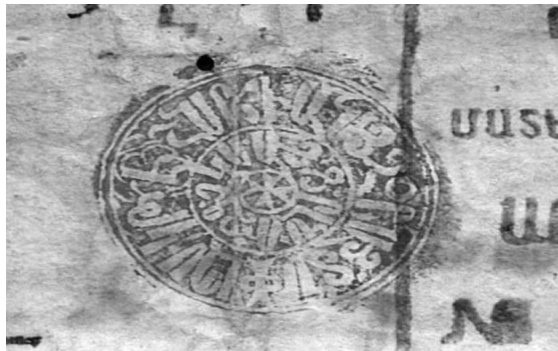
Կնքամատանու մասին մի ուշագրավ վկայություն էլ պահպանվել է Միմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի ընդհանրական կոնդակի գրության օրինակում²⁰, որտեղ 1774 թ. հոկտեմբերի 19-ին Թոխասեցի Հարություն վարդապետին եպիսկոպոս օծելիս ի թիվս ծիսական հանդերձանքի հիշատակվում է “մաքուր” մատանին. “... շնորհելով զեմփոքոնն խաչանման ի յուսն եւ եղի զակնակուր թագ ի գլուխն եւ ետու զհրաման Հայրապետական իշխանութեամբս իմով ի ձեռնադրել զքահանայս եւ զայլ աստիճանաւորս ըստ պահանջման հարկին եւ ետու զմաքուր մատանին ի մատն, եւ զգաւազան իշխանական ի ձեռն եւ զսուրբ Աւետարանն փրկչական ի գիրկն առ ի միսիթարել զժողովորդսն Քրիստոսի իրատել զթիրեալսն, եւ յանդամս Քրիստոսի յօդել զզոջացեալսն եւ որոշել զանգեղսն եւ զհերձուածօղսն ի հօտէն Քրիստոսի ...” (ընդգծումը մերն է – Ս. Ֆ.): Մեր ուշադրությանն արժանացած “մաքուր” բառը հուշում և վկայում է այն մասին, որ հոգևորականի աստիճանաշնորհման ժամանակ տրվում էր նոր, անվանակիր մատանի:

¹⁸ Տե՛ս Գրիգոր Տաթևացի, էջ 68, Երգ Երգոց, Ը 6:

¹⁹ Տ. Յակոբ աւագ քահանայ Սուրէնեաց. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Մոսկվա, 1883, էջ 42, ծնթ. 1:

²⁰ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 3, վ. 16:

Փաստաթղթերը կնքամատանիով վավերացնելու ավանդույթի կենսունակությունը տեսնում ենք Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի 1739–1759 թթ. հարկերի և ծախսերի վերաբերյալ վարդապետների կողմից գրված հաշվեմատյանում, որի տարբեր էջերում առկա են իրարահաջորդ Ղազար Ա Ջահկեցի (1737–1751), Մինաս Ա Ակնեցի (1751–1753) և Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացի (1753–1755) կաթողիկոսների կնիք-վավերացումները. “Է / ՂԱ-
 ԶԱԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ / ՌՃՁԶ (1737)”, “Է / ՄԻՆԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ / ԹՎ(ԻՆ) ՌՄ (1751)”, “Ք(ԸԻՍ-
 ՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) / ԱՂԵՔՍԱՆԴԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ / ՌՄԲ (1753)”²¹: Ներկայացված թվակիր կնիքները մեծապես նպաստում են հնարավորինս ճշգրտել փաստաթղթի ժամանակը վավերագրում թվականի բացակայության դեպքում, երբեմն էլ օգնում են պատմական վերակազմության հարցերում:

Նկ. 2:

Այսպես, Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի (1633–1655) նամակը, որով հայրապետը պահանջում է տեր Կարապետից շտապ իրեն հասցնել “Քարոզգիրքը”, վավերացված է 1.7 սմ տրամագծով կարմիր կնիքով, որի եզրային արձանագրությունը հիշատակում է՝ “Է: ՇՆՈՐՀԻԻ ԱՄԵՆԱՅԶՕՐ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ Տ(ԵԱՌ)Ն Փ(Ի)Լ(Ի)Ղ(Ո)Ս Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի)ԿՈՍ”, միջնամասում՝ “[Հ]ԱՅ(Ո)Յ ԹՎԻՆ ՌՁԳ (1634)”²²: Վավերաթուղթն անթվակիր է, սակայն կնիքի առկայությամբ հնարավոր է այն մոտավոր թվագրել 1633–1635 թթ. (տե՛ս նկ. 2): Բացի այս, առանձնացրել ենք հիշյալ կաթողիկոսի՝ Վրաստանի Գորի քաղաքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու քահանաներին ու ունեորներին հասցեագրված կոնդակի գրության օրինակը, որով հայրապետը հանդիմանում է նրանց ինքնակամ որոշումներ կայացնելու, եկեղեցում խաչօրհների սեղանը տեղաշարժելու և այլ գործերի համար: Գրության ճակատային մասում առկա է կաթողիկոսի՝ 2 սմ տրամագծով կարմիր դրոշմը, որի եզրային արձանագրությունը հիշատակում է՝ “Տ(Է)Ր Փ(Ի)Լ(Ի)Ղ(Ո)Ս Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի)Կ(Ո)Ս ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅ(Ո)Յ Թ(ՎԻՆ) ՌՁԲ (1633), միջնամասում՝ “Է / Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(-

²¹ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 13:

²² ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 38:

ՐԲՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ)²³ (տե՛ս նկ. 3): Թեև ներկայացված երկու կնքադրոշմները բովանդակային ակնհայտ տարբերությամբ չեն առանձնանում, սակայն ինքնին ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ տարբեր բնույթի փաստաթղթեր վավերացնելու համար հիշյալ կաթողիկոսը տարատեսակ կնիքներ է օգտագործել:

Նկ. 3:

Հաջորդող օրինակները ցույց են տալիս, թե այս կանոններն ինչպիսի երանգներ են ստանում տարբեր կաթողիկոսների կնիքներում:

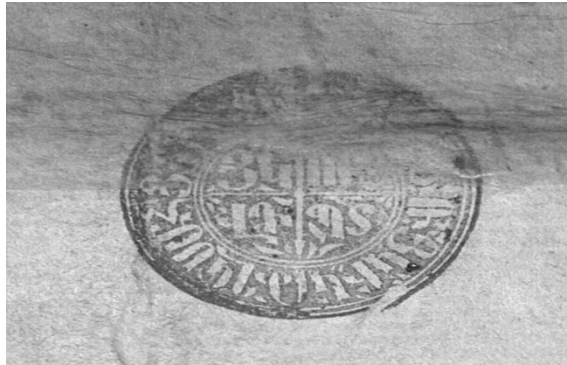
Արտատպությունների մեջ կան այնպիսիք, որոնցում հայրապետը միննույն կնիքում ներկայանում է ինչպես վարդապետական, այնպես էլ կաթողիկոսական տիտղոսներով: Հիշատակելի է 1660 թ. Հակոբ Դ Չուղայեցի կաթողիկոսի (1655–1680) գրած նամակը Գորի քաղաքի տանուտեր Գողերձուն և համայն ժողովրդին (տե՛ս նկ. 4): Փաստաթղթի դիմերեսը զարդարող 2.3 սմ տրամագծով կարմիր կնքադրոշմի եզրային շրջագծում կարդում ենք՝ «Է: Յ(ԻՍՈԻՍ)Ի Ք(ՐԲՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) Յ(Ա)Կ(Ո)Բ Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի)Կ(Ո)Ս ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Ց ՌՃԴ (1655)», միջնամասում՝ «Յ(Ա)ԿՈԲ/ Կ(ԱՐ)ՄԻՆ(Ա)Պ(Ե)Տ»²⁴:

Կնիքը կարևոր էր իբրև նույնականացման գործիք, հետևապես և՛ անհատները, և՛ հոգևորականներն այն փոխում էին միայն անհրաժեշտության դեպքում. հոգևորականների պարագայում, եթե հիերարխիկ աստիճանակարգում կարգավիճակի փոփոխություն էր տեղի ունենում: Այս դեպքում կնիքի տեքստը և պատկերը կարող էին փոփոխվել: Փոփոխության երկրորդ պատճառը մեխանիկական վնասվածքն էր կամ կորուստը: Այս պարագայում բախվում ենք իրարամերժ իրողության, երբ կաթողիկոսը շարունակում է կնիքում պահպանել վարդապետական աստիճանը: Քննության առնելով հայերեն տարբեր բառարաններում արտահայտված «վարդապետ» բառի իմաստը՝ հասկանալի է դառնում, որ հոգևորականին առանձին օրհնությամբ և վարդապետական գավազանով շնորհվող գիտական աստիճան լինելուց բացի, այն նախևառաջ հին իմաս-

²³ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 50:

²⁴ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 29:

տով նշանակել է ուսուցիչ, վարժապետ, ուսուցչապետ: Հետևապես, կարելի է նշել, որ որոշ հայրապետներ հոգևոր աստիճանակարգում ձեռք բերելով եկեղեցական բարձրագույն կոչում՝ նոր պատրաստվող կնիքներում ցանկանում էին ընդգծել իրենց՝ իբրև քարոզի, ուսուցչի կարևոր գործառույթը:

Նկ. 4:

Ինչպես երևում է նշված օրինակներից, հայրապետական կնիքներում պահպանվում են «Է» (Աստուած, Աստուծով, յանուն Աստծու)²⁵ և «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ» բանաձևումները, ամբողջությամբ կամ հապավված տարբերակով ներկայացվում կնքողի անունը, գործածվում կանոնական դարձած թվագրման համակարգերն ու ներկայացնում XVIII դ. ընդհանրացած «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» տիտղոսը, որը փոխարինում էր մինչ այդ գործածվող «Կաթողիկոս Հայոց» կամ «Հայոց Մեծաց» տիտղոսներին²⁶:

Որքան էլ կարևորենք կնիքի՝ իբրև սկզբնաղբյուրի դերը, այդուհանդերձ պատահում է, երբ դրանում տեղ գտած արձանագրության բովանդակությունը պետք է վիճարկել: Այս առումով ուշագրավ է վավերագրում իբրև կաթողիկոս հիշատակված Ստեփաննոսի՝ 1696 թ. գրած կոնդակը, որը ժամանակին դիտվել է իբրև բնօրինակ: Իրականում այն գրության օրինակ է՝ կոնդակին հատուկ կանոնական կառուցվածք և համապատասխան նկարագարողում չունենալու հիմնավորմամբ²⁷: Վավերագրի՝ «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Ստեփաննոս կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ պատրիարկ Վաղարշա-

²⁵ Տե՛ս Մտ. Մալխասյանց, էջ 44:

²⁶ Տե՛ս Ա. Բոգոյան. «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո. – «Էջմիածին», 1997, Ժ, էջ 72:

²⁷ Հիշյալ փաստաթղթով Ստեփաննոս կաթողիկոսը դիմում է Տաթևի թեմի և վիճակի, «Եղեգեաց Չորու» առաջնորդներին, հոգևորականներին, իշխանավորներին և, առհասարակ, ժողովրդին՝ նախ՝ հիշեցնելով, որ Սբ. Գևորգը մյուս վանքերի նման թեմ ու վիճակ չունի ու հիվանդանոց է, որտեղ «գործիկներ ու ուրուկներ» են ապրում, և ըստ այդմ՝ վանքի ծախսերը շատ են, ապա հորդորում է սիրով ընդունել ու առատ նվիրաբերություններ անել Սբ. Գևորգի ժողովարարներին (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 41):

պատու գերագահ և գերապատիւ քրովբէախումբ և սրովբէապար ք(րիստո)սաւէջ սրբոյ և մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի ...” տողերին նախորդում է 1.8 սմ տրամագծով, փոքր-ինչ դժվար ընթեռնելի կնքադրոշմը, որի քառասող արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. “Յ(ԻՍՈՒՄ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի /Մ(Ա)Ռ(ԱՅ) ՍՏԵՓ/ԱՆՈՍ Վ(ԱՐ)Դ(Ա)Պ(Ե)Տ /ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԹ (1660)” (տե՛ս նկ. 5):

Նկ. 5:

Այստեղ մեր ուշադրությունը գրավել է ինչպես կնքողի ինքնությունն ու արտահայտված տիտղոսը, այնպես էլ գրության թվականը: Ինչպես հայտնի է, 1691–1705 թթ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Նահապետ Ա Եղեւսացին (Ուռուխայեցի) էր: Մինչդեռ վավերագրում հստակ գրված է “Ստեփաննոս կաթողիկոս”, իսկ թվականը և գրության վայրը նշված է՝ “Գրեցաւ ի թուին ՌՃԽԵ (1696) դեկտեմբեր ամսոյ Ժ (10) ի դրան Սբ. Անանիայի առաքելոյ յանապատիս”: Ենթադրվում է, որ հիշյալ Ստեփաննոսը Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ և Պարսկաստանի հայոց արքեպիսկոպոս Ստեփաննոս Ջուղայեցին է, ով գահընկեց անելով Նահապետ Ա Եղեւսացուն՝ 1695 թ. ժամանում է Էջմիածին և կաթողիկոս կարգվում: Սակայն տաս ամիս անց Նահապետ Ա Եղեւսացին, Իրանի շահ Սուլթան Հուսեյնի օժանդակությամբ, գահընկեց է անում նրան և վերականգնում կաթողիկոսական գահը: Նույնիսկ բացահայտելով կնքատիրոջ ինքնությունը՝ մեզ համար անորոշ է մնում գրության թվականը: Չէ որ հիշատակվող Ստեփաննոսն ընտրվել և կառավարել է 1695 թ. ապրիլից 1696 թ. փետրվարը²⁸: Մինչդեռ գրությունը “1696 թվականի դեկտեմբեր” թվագրությամբ է: Ստացվում է, որ նույնիսկ գահընկեց լինելուց հետո Ստեփաննոսի կամ գուցե նրա համախոհների կողմից կնիքն օգտագործվել է: Եվ վերջապես, կան օրինակներ, երբ կաթողիկոսը միննույն կնիքում ներկայանում է վարդապետական-կաթողիկոսական տիտղոսներով, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Ստեփաննոսը կնիքում ներկայանում է միայն իբրև վարդապետ, ինչը, հավանաբար, պայ-

²⁸ Մ. Օրմա նե ա ն. Ազգապատում (այսուհետև՝ Մ. Օրմա նե ա ն), հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 1833–1836:

մանավորված էր կաթողիկոսական աթոռում չհաստատվելով և համապատասխան նոր կնիք չունենալով:

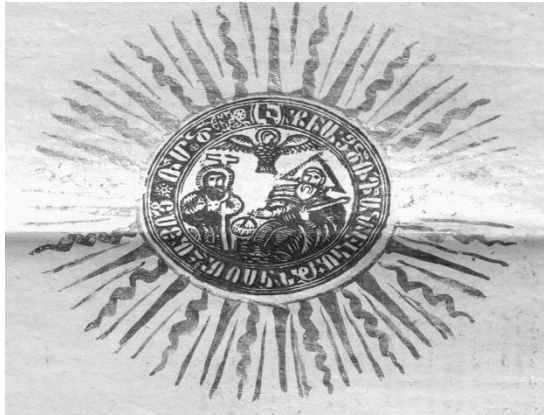
Կաթողիկոսները կնիքներն օգտագործում էին, ինչպես հայտնի է, կանոնագրեր, արտոնագրեր, նամակներ, նվիրատվական և այլ բնույթի գործարքներ, իրավական համաձայնագրեր, կոնդակներ հաստատելու համար: Վավերագրերի այսպիսի տարատեսակությամբ էլ պայմանավորված էր միննույն կաթողիկոսի կողմից տարբեր կնիքների գործածումը: Նյութի քննությունը հնարավորություն է տալիս նաև այն միտքն արտահայտել, որ նվազ պաշտոնականություն ենթադրող փաստաթղթերը կնքում էին մատանու կնիքով: Այսպես, Դանիել Ա Սուրմառեցի կաթողիկոսի (1807–1808)՝ Կ. Պոլսի Մանվել վարդապետին 1802 թ. հուլիսի 3-ին ուղղված գրությունը հաստատված է “Է /ԷԱ-ՆԻԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ /ՌՄԾ (1801)” արձանագրությամբ կնքամատանիով²⁹: Ենթադրում ենք՝ հիշյալ կաթողիկոսի աթոռակալության պաշտոնական տարեթվերի, փաստաթղթի թվագրության և կնիքի թվականի միջև տարբերությունները պայմանավորված են “Դավիթ-Դանիել”-յան՝ Էջմիածնի գահի համար երկու կաթողիկոսների մղած պայքարով³⁰: Եվ, ինչպես նկատում ենք, 1802 թ. մայիս 25-ին Բագրևանդի Երեք Խորան եկեղեցում օծվելուց հետո, Դանիելը, թեև այդպես էլ որպես հայոց կաթողիկոս Էջմիածին չի հասնում, այդուհանդերձ, արդեն այդ ժամանակ կիրառում էր կաթողիկոսական պատվատիտղոսով մատանի կնիք:

Այլ էր կարգը կոնդակների պարագայում: Առանձնահատուկ կառուցվածքով, հարուստ պատկերազարդումներով և զարդագիր տառերով այսպիսի վավերագրերը հաստատելիս՝ կաթողիկոսները կիրառում էին ավանդական կնքամատանու մակերեսը զերազանցող, ինչպես նաև տեխնիկական ճշգրիտ պատրաստվածությամբ կնիք: Այսպես է կնքված հիշյալ Դանիել կաթողիկոսի՝ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, Ղրիմի ու այլ տեղերի հայերին ուղղված օրհնության անդրանիկ կոնդակը³¹: Կաթողիկոսի 4 սմ տրամագծով կարմիր կնքադրոշմի բոլորագիծ արձանագրությունը հիշատակում է՝ “Է: Ք(ԸԲՍ-ՏՈՍ)Ի Յ(ԲՍՈՒԲ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) ԴԱՆԻԷԼ ԿԱԹ(Ո)Ղ(Ի)ԿՈՍ ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)ՅՈՑ ՌՄԾ (1801)”, իսկ արտատպության կենտրոնական դաշտն առանձնանում է Սբ. Երրորդության պատկերազրությամբ (տե՛ս նկ. 6):

²⁹ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 13, վ. 281:

³⁰ Տե՛ս Ս. Օրմա ն է ա ն, էջ 2290–2291:

³¹ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 12, վ. 115:

Նկ. 6:

Եթե կնիքներում արտահայտված արձանագրությունների ընթերցմամբ հնարավոր է պարզել հայրապետների անունները, կարգավիճակն ու իրավական հնարավորությունները, ապա դրանցում արտահայտված քրիստոնեական խորհրդապատկերները թույլ են տալիս ուսումնասիրել փոքր մակերեսում կատարված պատկերագրական արվեստի առանձնահատկությունները, բացահայտել քրիստոնեության մեջ կնիքի խորհրդարանության արմատներն ու հայրապետների ինքնարտահայտման ողջ ներկայակերպը: Այս ընկալումով մեր ուսումնասիրած կնիքներում միանձնյա կամ իբրև կոմպոզիցիայի մաս առավել հաճախ հանդիպում է Քրիստոսի պատկերը, որով իշխանություն էր արտոնվում հայրապետին՝ իբրև գերագույն հոգևոր առաջնորդի:

Ինքնատիպ պատկերագրությամբ առանձնանում է Եղիազար կաթողիկոսի (1681–1691)՝ 4 սմ տրամագծով կնքադրոշմը, որով հայրապետը վավերացրել է 1682 թ. հոկտեմբերի 13-ին գրած կոնդակի գրության օրինակը³²: Կնիքի շրջագծով ընթերցում ենք “Է: Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) Տ(Է)Ր ԵՂԻ(Ա)Զ(Ա)Ր Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի)Կ(Ո)Ս ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Ց ԵԻ ԱԹ(Ո)Ռ(Ա)ԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԷԼՈՅՍ” արձանագրությունը, որին հաջորդող պատկերագրությունը ներկայացնում է լուսապսակով, արտահայտված մորուքով Քրիստոսին՝ ձախ կողմում՝ “Տ(ԵԱՌ)Ն”, աջում՝ “ԵԸ(ՈՒՍԱ)ՂԷՍ” մակագրությամբ: Հիսուսից ներքև երկու հրեշտակներ են պատկերված, որոնցից մեկը բռնել է կաթողիկոսական գավազանը, մյուսի ձեռքը պարզած է առ Քրիստոս (տե՛ս նկ. 7):

Պատկերագրական այլ տիպ է ներկայացնում Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի՝ 1724 թ. հունիսի 1-ին գրած բնագիր կոնդակի 4,5 սմ տրամագծով կնիքը³³: Շրջանաձև արձանագրությունում Պարսկաստանի Համադան քաղաքից սերող հոգևոր

³² ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 5, վ. 48:

³³ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 42:

րականի վարդապետական, ապա կաթողիկոսական տիտղոսների հիշատակությանը հաջորդում է Քրիստոսի իջման և Վաղարշապատ հայոց

Նկ. 7:

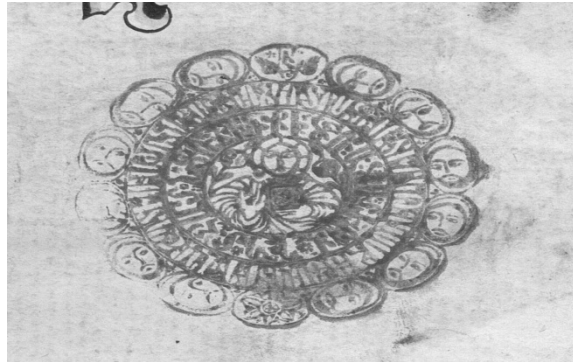
թագավորական քաղաքում Մբ. Էջմիածնի հիմնումը վկայակոչող արձանագրություն. միջնամասում՝ “Յ(ԲՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏ(Ո)ԻՐ Վ(ԱՐ)Դ(Ա)Պ(Ե)Տ ՀԱՄԱՍ(Ա)ՆՅՈՒ”, շրջանաձև՝ “Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏ(Ո)ԻՐ Վ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Բ)Վ(Ո)Ս ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Ց և Պ(Ա)ՏՐ(ԲԱՐ)Գ Վ(Ա)Ղ(Ա)ՐՇ(Ա)Պ(Ա)Տ(Ո)Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԹ(Ո)Ռ(ՈՅ)Ն ԷՋՍ(ԲԱ)ԾՆ(ԱՅ) ՌՃԿԴ (1715)”: Արձանագրային մասն ամբողջանում է պատկերագրությամբ: Կնիքի եզրային սահմանը բոլորում են տասներկու առաքյալների գլուխները: Դեմքերից ոչ բոլորն են դիմահայաց, այդուհանդերձ, դրանք տարբերվում են դիմագծերի բազմազանությամբ և դեպի Քրիստոսն ուղղված հայացքի ընդգծված արտահայտչականությամբ: Առաքյալների շրջագծի վերին կենտրոնական հատվածում աղավանակերպ Մբ. Հոգին է, ստորին կենտրոնական մասում վարդյակ է պատկերված: Քրիստոսի՝ մինչև գոտկատեղը ներկայացված պատկերն արտահայտվել է կենտրոնում: Մեր առջև ներկայանում է Քրիստոս Ամենակալը՝ լուսապսակով, աջ ձեռքը օրհնող դիրքով, ձախում՝ կրծքին պահելով Ավետարանը (տե՛ս նկ. 8):

Պատկերագրական նույն տիպը, փոքր-ինչ տարբեր լուծումով, արտահայտվել է Գառնու գավառի Աղջոցվանք գյուղից սերող Մելքիսեթ կաթողիկոսի (1593–1624 թթ.)³⁴ կոնդակի օրինակ գրությունը³⁵ հաստատած 3.8 սմ տրամագծով կնքադրոշմում, որի վերին հատվածը բացակայում է, ուստի պատկերն ամբողջական չէ: Դրոշմվածքի բոլոր-

³⁴ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի. Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 18, 343:

³⁵ “Տեր Մելքիսեթ կաթողիկոս ամենայն հայոց և պատրեարք Վաղարշապատոյ սրբոյ Աթոռէս Էջմիածնայ” տողերով սկսվող փաստաթուղթը ներկայացնում է Մելքիսեթ կաթողիկոսի օրհնության ու պահպանության կոնդակի օրինակ գրությունը՝ հասցեագրված Գրիգոր և Կարապետ քահանաներին, ինչպես նաև պարոն՝ Թաղիին: Հայտնում է, որ Ղազար քահանայի ծուխը տվել են Կարապետ քահանային (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 49):

րաձև արձանագրությունը հիշատակում է՝ “/// [Մ]ԷԼՔԻՍԷԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Է ԱԱ(Ե-ՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՅ ///”: Կնիքի շրջագիծը բոլորող աշակերտները, ովքեր միավորվում են դիմագծերի միօրինակությամբ, ինն են, ինչը պայմանավորված է կնիքի ոչ ամբողջական պահպանվածությամբ:

Նկ. 8:

Հորինվածքի կենտրոնում Աստուծո պատկերն է՝ ձեռքերը խաչած, աջ կողմում՝ “Տ(Է)Ը”, ձախ կողմում՝ “Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ” մակագրությամբ (տե՛ս նկ. 9):

Նկ. 9:

Քրիստոս Ամենակալի կերպարը, իբրև ամենագոր տիրակալի, բացարձակ իշխանության խորհրդանիշի, իր արտացոլումն է գտել 1737–1751 թթ. արձանագրված Ղազար Ա Չահկեցի հայրապետի՝ 1750 թ. Չորագյուղի ժողովրդին գրած բնագիր կոնդակի ճակատային կնիքում³⁶: Շրջանաձև արձանագրությունը հիշատակում է՝ “Է: ՇՆՈՐՀԻԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ Տ(Է)Ը ՂԱԶԱՐ Հ(Ա)ՅԸԱՊ(Ե)Տ ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱ(Յ)ՈՅ ՌՃՁԶ (1737)”: Ապա հորինվածքի կենտրոնում ներկայացված է Հիսուս Քրիստոսի դիմահայաց կիսանդրին՝ լուսապսակով, կարճ մորուքով, հստակ արտահայտված դիմագծերով. պատկերից

³⁶ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վ. 20:

ձախ՝ «Յ(ԲՍՈԲ)Մ», աջ՝ «Ք(ԸԲՍՏՈ)Մ», միջնամասում՝ «///» մակագրությամբ: Քրիստոսի աջ ձեռքը պատկերված է օրհնելու կարգով՝ մատների որոշակի դասավորությամբ, որտեղ բաց մատները խորհրդանշում են Մբ. Երրորդությունը, իսկ մյուս երկուսը՝ Քրիստոսի՝ կատարյալ Աստված և կատարյալ մարդ լինելը (տե՛ս նկ. 10):

Նկ. 10:

Մինչև ուները թափվող մազերով, արտահայտված մորուքով Քրիստոսի պատկերը, գրեթե նույն մեկնաբանությամբ, ներկայացվել է Աղվանից Բարայել կաթողիկոսի շրջաբերական կոնդակը³⁷ հաստատած կնիքում: Արձանագրությունը բոլորաձև է՝ «Է: Յ(ԲՍՈԲ)Ի Ք(ԸԲՍՏՈ)Ի Ծ(ԱՌԱՅ) ԻՍԸՍՅԷԼ Կ(Ա)Թ(Ո)ՂՈՒ Կ(Ո)Ս ԱՂՈՒԱՆԷՑ ՌՄԺ (1761)»: Պատկերագրությունը նույնն է, ինչ նախորդ կնիքադրոշմում, միայն այն տարբերությամբ, որ Քրիստոսն օրհնում է կրծքի դիմաց, հորիզոնական դիրքով պարզած ձախ ձեռքով՝ Ավետարանը պահելով աջում: Այս մոտեցումը, իհարկե, օրինաչափ չէ, այլ՝ կնիքը պատրաստողի սխալ արտաստության արդյունք:

³⁷ Աղվանից ժողովրդին ուղղված հիշյալ շրջաբերական կոնդակով 1728–1763 թթ. աթոռակալած Բարայել կաթողիկոսը [տե՛ս Ա. Մանուշարյան. Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիմագրագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ. – «Հայագիտության հարցեր», 2 (8), Երևան, 2016, էջ 93, նաև Ա. Մաղալյան. Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը. – «ՊԲՀ», 2008, № 3, էջ 271] հայտնում է, որ Ստեփանոս Նախավկայի վանքն ավերվել է աղա Մահմադ խանի արշավանքից: Ուղարկում է Ղուկաս վարդապետին՝ վանքի վերանորոգման համար գումար հավաքելու: Վերջում, փաստաթղթի ձախ անկյունում, առկա է կոնդակի թվականը հստակ արտահայտող երկտող. «Գրեցաւ օրհնութեան եւ շրջաբեր[ր]ական կօնտակս ի ՌՄԽԷ (1798) թուին. առ դռան սրբոյ Աթոռոյս Գրիգորիսի» (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 8, վ. 85): Ստացվում է, որ կաթողիկոսի աթոռակալության տարեթվերի, կնիքի՝ 1761 թ. և կոնդակի՝ 1798 թ. միջև կա ժամանակագրական անհամապատասխանություն: Դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչպե՞ս աթոռակալությունից տասներկու տարի անց Բարայելը կարող էր հանդես գալ որպես կաթողիկոս:

Այլ է Քրիստոսի պատկերը Հովսեփ Բ Արղության Երկայնաբազուկ կաթողիկոսի կնքադրոշմում, որով հայրապետը հաստատել է 1800 թ. դեկտեմբերի 8-ին գրած հորդորական կոնդակի օրինակը՝ ուղղված դրինաբնակ հայերին, հայկական հատուկ իրավաբան հաստատելու և նրանով կառավարվելու մասին³⁸: 4.8 սմ տրամագծով կնիքի եզրային արձանագրությունը հիշատակում է կնքատիրոջ անունն ու կարգավիճակը՝ «Է: ՇՆՈՐՀԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ Տ(Է)Ր ՅՈՎՍԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ՌՄԽԹ (1800)», ապա հորինվածքի կենտրոնում պատկերված է Քրիստոսը՝ ճաճանչավոր լուսապսակով, մեջտեղից բացված մազերով, արտահայտված մորուքով. պատկերից ձախ՝ «Յ(ԻՍՈՒ)Ս», աջ՝ «Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս» մակագրությամբ, աջը օրհնելու կարգով՝ ձախում պահելով աշխարհի խորհրդանիշ խաչակիր գունդը (տե՛ս նկ. 11):

Նկ. 11:

Դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում աշխարհը գնդի տեսքով պատկերելու ընդունված հիմնաձևը քրիստոնեության հաստատումից հետո, մասնավորապես՝ Մ դ., պատկերվում էր խաչին խարսխված՝ ընդգծելով Աստծո գերադասությունն ամբողջ աշխարհում: Երկրագունդը ձեռքում պահող Քրիստոսն արևմտյան արվեստի պատկերագրության մեջ հայտնի էր «Աշխարհի Փրկիչ» («Salvator Mundi») անվամբ³⁹: Գնդի կամ գլոբուսի՝ իբրև աշխարհի խորհրդանիշի ու խաչի՝ հաղթական և փրկագործական գաղափարաբանությունը պատկերագրությամբ ներկայացնող կոմպոզիցիան արտահայտվում էր և՛ արվեստի ստեղծագործություններում, և՛ թագավորական ռեզալիաներում⁴⁰, և՛ մետաղադրամների վրա: Բացի այդ, միջնադարյան պատկերագրության մեջ օբյեկտի չափսը հարակից օբյեկտի չափսի համեմատությամբ ընդգծում էր մեկի կարևորությունը մյուսի նկատմամբ: Այդ էր պատճառը, որ երկրագունդը սովորաբար փոքր էր պատ-

³⁸ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 10, վ. 70:

³⁹ http://www.wikiwand.com/en/Globus_cruciger

⁴⁰ Արքայական իշխանության նշան հանդիսացող իր՝ թագ, գայիսոն և այլն (տե՛ս Ա. Ղառիբյան. Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1977, էջ 1064):

կերվում, իսկ այն պահող Փրկիչը չափսերով մեծ՝ ընդգծելով նրանց հարաբերությունների բնույթը:

Երբեմն կնքման գործողությունն ընթանում է նաև Սբ. Երրորդության վկայակոչմամբ:

Մեկ Աստծո եռանձնյա մարմնավորումն արդեն պատկերագրորեն արտահայտվել է 1780–1799 թթ. աթոռակալած Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի⁴¹ 1782 թ. հոկտեմբերի 31-ին գրած բնագիր կոնդակի⁴² կնիքում: Կնքադրոշմի եզրային շրջանը բոլորող արձանագրությունը հիշատակում է՝ “Է: ՇՆ(Ո)ԸՀ(Բ)ԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՂՈՒԿԱՍ Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Բ)Կ(Ո)Ս ԱԱ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Յ ՌՄԻԹ (1780)”: Ապա հորինվածքն ամբողջացնող պատկերագրությունը ներկայացնում է թևերի լայն տարածմամբ աղավնակերպ Սբ. Հոգուն, խաչափայտը բռնած Հիսուս Քրիստոսին և տիեզերական խաչակիր գունդը ձեռքում պահած Հայր Աստծուն (տե՛ս նկ. 12):

Կնիքներում հաճախակի հանդիպող Սբ. Երրորդության պատկերման այս տիպը բնորոշվում է Հայր Աստծու և Հիսուս Քրիստոսի տարիքային տարբերությամբ, որտեղ Հայրը սովորաբար պատկերվում է որպես սպիտակամորուս տարեց մարդ, գլխին եռանկյունաձև լուսապսակով, իսկ Քրիստոսը՝ կլոր լուսապսակով, նստած հոր աջ կողմում: Աղավնակերպ Սբ. Հոգին, որպես կանոն, պատկերվում է Հոր և Որդու միջև կամ վերին կենտրոնում, եթե նրանք նստած են միմյանց մոտ՝ նույն հարթության վրա:

Այսպիսով, քրիստոնեական մեկնություններում արտահայտված կնիքի մասին ուղղակի կամ այլաբանական հիշատակությունները շարունակություն են ստանում հայրապետների կնքադրոշմներում՝ շղթայվելով ամենահեռավոր և անհասանելի Աստծո արարչությանը: Ինչպես աշխարհի վախճանն ավանդող գրքի յոթը կնիքները՝ վկայված Հովհանու Յայտնությունում⁴³, այնպես և հայրապետական փաստաթուղթը վավերացրած կնիքն ի սկզբանե տաբու են սահմանում կնքյալ գրի վրա՝ նախատեսելով այն գերադասություն ստացած հասցեատիրոջ համար:

Փաստաթղթում դրոշմված կնիքը դառնում է այն նշանը, որը հաստատում է վավերագրի իսկությունը, ցուցում իրավական լինելը և ներկայացնում պատվատիտղոսով սահմանված կնքատիրոջ կարգավիճակը:

⁴¹ Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի՝ 1780 թ. օգոստոսի 2-ին հապճեպ և առանց Կ. Պոլսի հայերի համաձայնության կատարված օծությունից հետո հայության մեջ խռովություններն ու պառակտումը չհորացնելու նպատակով նա առժամանակ հրաժարվում է կաթողիկոսական լիազորություններից և պարտավորություններից, ի թիվս որոնց հիշատակվում է նամակները կարմիրով չկնքելու որոշումը (տե՛ս Դիվան Հայոց պատմության, հ. Ա, 1984, Երևան, էջ 24):

⁴² Ղուկաս Ա կաթողիկոսը մահտեսի Վարդանին հասցեագրած սույն կոնդակով հանձնարարում է նրան օժանդակել Հակոբ վարդապետին Մայր Աթոռի հասանելիք գումարները հավաքելու գործում (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 5, վ. 47):

⁴³ Յայտնություն Յովհաննու, Ե 1:

Նկ. 12:

Եվ վերջապես, XVII–XIX դդ. ներկայացված հայրապետների կնիքներում արտահայտված պատկերազրույթունը, թեև գերազանցապես ներկայացնում է Քրիստոսին, այդուհանդերձ, տարբեր օրինակների միջոցով հնարավորություն է ընձեռվում հետևել նրա կերպարի զարգացման ընթացքին և փոփոխություններին⁴⁴:

ПЕЧАТИ КАТОЛИКОСОВ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

СИРАНУШ ФАГРАДЯН

Резюме

Ключевые слова: документальное наследие, католикос, Христос Вседержитель, Св. Троица, крестное знамение, сурик, перстень с печатью.

Значительная часть документального наследия католикосов Армянской Апостольской Церкви, которая обобщена в архивном фонде «Диван Католикосов» Матенадарана им. Месропа Маштоца, имеет подтверждающие печати, которые не рассматривались как материал отдельного исследования.

Изучение печати как первоисточника позволяет выявить правовой статус печати как индикатора подлинности документа, исследовать печать как символ власти, ссылаясь на

⁴⁴ Քրիստոսի պատկերազրույթյան վերաբերյալ տե՛ս И. А. Припачкин. Иконография Господа Иисуса Христа. М., 2001.

особенности армянских католикосских бумаг, печать в них как проявление чести других, и наконец, печать как художественное произведение своего времени.

Если в надписях на печатях возможно найти имена католикосов, их статус и правовые полномочия, то выраженные в них христианские символические сцены позволяют изучать особенности графического искусства на малой платформе, раскрывать корни символики печатей в христианстве и всю палитру самовыражения католикосов.

CATHOLICOS SEALS IN THE ARCHIVAL DOCUMENTS

SIRANUSH FAHRADYAN

Summary

Key words: documentary heritage, catholicos, Christ Almighty, the Holy Trinity, Sign of the Cross, saturnine red.

A significant part of the documentary heritage of the catholicoi of Armenian Apostolic Church, assembled in the archival fund “Divan of Catholicoi” of the Matenadaran named after Mesrop Mashtots, has confirming seals, which were not considered as material of a separate study.

Studying the seal as a primary source reveals the legal status of the seal as an indicator of the document’s authenticity, to explore the seal as a symbol of power, referring to the peculiarities of the Armenian catholicos papers and the seal in them as a manifestation of the honor of others and finally, the seal as an artwork of its time.

If the names of the catholicoi, their status and legal authority can be found in the reading of seal’s inscriptions, then the Christian symbolic scenes expressed in them allow to study the peculiarities of art on a small platform, to reveal the roots of the symbolism of seals in Christianity and the whole palette of catholicoi self-expression.